

Research Paper

Comparison of Intellectual Level Stylistics and how the Geographical Environment Affects it in the Lyrical Poems of Khosrow, Shirin, Laili, and Majnoon Nizami

Maryam Ghasemi¹, Hosseinali Pashapasandi^{*2}, Mehrali Yazdanpanah³

1. PhD student of Persian language and literature, Qaimshahr Branch, Islamic Azad University, Qaimshahr, Iran.
2. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Qaimshahr Branch, Islamic Azad University, Qaimshahr, Iran.
3. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Qaimshahr Branch, Islamic Azad University, Qaimshahr, Iran.

ARTICLE INFO

PP: 419-435

Use your device to scan and
read the article online

Keywords: *Khosrow & Shirin, Lili & Majnoon, Nizami Ganjavi, Intellectual level, Internal Theme*

Abstract

In addition to romantic themes, the domain of lyrical literature also includes a wide range of moral, political and social themes and lessons. This research is an attempt to show the themes and intellectual level in two lyrical systems of Khosrow and Shirin and Laili and Majnoon Nizami Ganjavi. Although these two works are considered lyrical works at first glance; However, Nizami, with artistry and elegance, during his lyrical poems, has described and explained various issues, such as moral issues and religious thoughts, rulings and themes of advice and admonition, referring to various sciences, etc. The results of the research show that in the two mentioned poems, in addition to the main theme of love, we also see some thoughts and secondary themes, such as references to educational literature and advice, references to religion, references to various sciences, etc. Also, lifestyle is one of the new and strategic issues of the present era, and in fact, despite the different definitions of it in the literature of society and culture, researchers are still facing many problems in defining and interpreting this concept. In the definition of lifestyle, it is stated: describing or prescribing states, speech and human behavior in all areas of life is called lifestyle. The religion of Islam is the last divine religion and the most complete plan to ensure the happiness of mankind in this world and the hereafter. Its worldview is trans-spatial and trans-temporal, that is, universal and eternal. One of the pillars of ensuring human happiness

Citation: Ghasemi, M., Pashapasandi, H A., Yazdanpanah M A. (2023). **Comparison of Intellectual Level Stylistics and how the Geographical Environment Affects it in the Lyrical Poems of Khosrow, Shirin, Laili, and Majnoon Nizami.** *Geography(Regional Planning)*, 13(52), 419-435.

DOI: 10.22034/JGEOQ.2024.225339.2408

DOR:

* **Corresponding author:** Hosseinali Pashapasandi, **Email:** h_pasha53@icloud.com

Extended Abstract

Introduction

Lyrical literature is the oldest type of literature and the language of thin feelings and emotions, expressing the subtle reflections of poets and writers. But is the main subject and theme of the lyrical works only the expression of love and emotional states? The theme of lyrical poetry in European literature includes love, fate, death, God, etc.; But in Persian and Arabic literature, this type of poetry has a wider scope. The theme is the main and dominant thought in any work, the line or string that is drawn throughout the work and connects the situation and situations of the story. In other words, "introspection has been defined as the ruling thought that the author applies in the story. This is why they say that the content of any work shows the direction of thought and perception of its author. The content is what is obtained from the subject. Romantic poems are one of the most beautiful and attractive parts of lyrical literature, which were created by using the customs, traditions and culture of our country, and by analyzing them, one can understand the various aspects of the fusion of these works with the common customs and rituals of the relevant period, while adding to the beauty of the work. They showed. By examining the lyrical works, we find that the poets of the lyrical poems, with a deep understanding of the language and culture of their people, literary language, various sciences and techniques, poetic rules, stylistics and storytelling, in addition to dealing with the expression of love, other themes and topics. They have also associated with emotions and feelings, which has doubled the beauty of their works. The main goal and necessity of this research is to identify the themes and intellectual level in two Iranian lyrical systems (Laili and Majnoon, Khosrow and Shirin).

Methodology

This research was conducted using a descriptive-analytical approach and content analysis method, with information gathered through library research.

Results and Discussion

Lifestyle, a contemporary and strategic topic, poses challenges for researchers despite

various societal and cultural definitions. Describing states, speech, and behaviors in all life aspects defines lifestyle. Islam provides a comprehensive plan for human happiness, encompassing transcendence and daily life planning. Islamic teachings cover all life dimensions, offering practical solutions. Lexicons define lifestyle as reflecting inclinations, values, habits, and more. Lifestyle studies are vital both individually and socially, shedding light on perceptions and actions towards morality. Islam views itself as a path of evolution and individual improvement, adhering to divine norms. Islamic lifestyle studies illuminate the direct path of adhering to divine norms for individual refinement. Translation of "lifestyle" in Islamic civilization remains challenging due to differing semantic loads between languages. Nonetheless, lifestyle studies are imperative for understanding individual and societal behavior in various contexts. In his elucidation on the distinction between etiquette and morality, Allameh Javadi Amoli highlighted that morality is rooted in human essence, describing intrinsic qualities, whereas etiquette pertains to the refinement of human demeanor, reflecting good conduct. Etiquette entails finesse and precision in behavior without inherent flaws, while morality, being intrinsic, does not manifest prominently in behavior. Etiquette originates from morality and is counted among its results. Essentially, etiquette embodies virtuous actions, while morality embodies virtuous actors. Islam prescribes beautiful conduct for all individual and social actions, epitomizing human existence's ultimate purpose and maximizing its perfection. Islamic literature extensively addresses lifestyle, urging researchers to familiarize themselves with its literature. The classification proposed in this study covers written works on lifestyle historiography, transmitted ethics, and synthesized ethics. These categories also reveal the evolution of writing in this field. Works on transmitted ethics exhibit logical organization and greater focus on lifestyle issues, such as Sheikh Tusi's "Al-Adab al-Diniyah" and his son's "Makarim al-Akhlaq." Mamqani's "Marah al-Kamal" exemplifies unparalleled insight into this body of work. Lastly, synthesized works combine transmitted, rational, and mystical

perspectives to expound on lifestyle matters, producing a rich repository of teachings and guidelines. Notable examples include "Al-Dhurriyah" and "Ihya' al-Ulum." The literary evolution of lifestyle research, with a focus on this classification, offers insights and challenges to researchers.

Conclusion

The text below is translated from Farsi to English. Please correct the grammar and sentence structure errors

Despite the lyrical appearance of the poems of Khosrow, Shehirin, Laili, and Majnoon, themes and other topics such as ethics, religion, religion, references to various sciences, etc. can be seen in these lyrical works. In the field of educational literature, Nizami is a sage and a scholar of many sciences of his time, therefore, with great tact and knowledge, and with self-confidence, he stands in the position of an admonisher and admonisher and addresses the reader and gives many points and moral teachings to The reader warns, although he knows that giving

advice is bitter. He is aware of the bitterness of giving advice and does not intend to dilute the sweetness of his story to the bitterness of giving advice, but during the story he boldly opens his mouth to advice and conveys what he deems necessary to the readers. By using moral teachings, Nizami has given more value and credibility to his lyrical poetry and embellished lyrical politeness with educational politeness. Military religious ideas are rooted in Islamic asceticism. And the light of Islam can be clearly seen in all his works. His ascetic spirit makes him sometimes a pious person, sometimes a strict teacher and sometimes a talkative sage or a restless lover. Nezami's detailed and beautiful descriptions of night and day and battle scenes show his power in mastering the language and his ability to choose the best words to express his thoughts. Nizami has a distinct and sometimes difficult style by using the terms of various sciences, he has used the terms of various sciences, especially medicine, astronomy and religious sciences, especially in Khosrow and Shirin and to a lesser extent in Laili and Majnoon.

References

1. Baqeri Khalili, A. A. (2003). A Dictionary of Medical Terms in Persian Literature. Mazandaran University Press. [In Persian]
2. Hamidian, S. (2009). Ideal of the City of Beauty (Discourses on the Military Expression Style). Elm va Danesh. [In Persian]
3. Mirsadeqi, J. (1985). Elements of the Story (A Study on the Components of the Story). Shafa Publications. [In Persian]
4. Nazami Gonjhayi, E. ibn Y. (2012). Khosrow and Shirin (13th edition). Qatre Publications. [In Persian]
5. Sattari, J. (1987). The States of Mad Love. Tous. [In Persian]
6. Serat, M. (1991). Treasury of Wisdom in Military Works. Amir Kabir. [In Persian]
7. Shemisa, C. (2007). Dictionary of Allusions. Ferdows. [In Persian]
8. Vahid Dastgardi, H. (2002). The Treasure of Ganjavi. Bargangar. [In Persian]
9. Zarin Koob, A. H. (2010). Peyrangah in Search of the Uninhabited. Sokhan. [In Persian]

انجمن ژئوفیلیتیک ایران

فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه‌ای)

دوره ۱۳، شماره ۵۲، پاییز ۱۴۰۲

شاپا چاپی: ۶۴۶۲-۲۲۲۸ شاپا الکترونیکی: ۲۱۱۲-۲۷۸۳

Journal Homepage: <https://www.jgeoqeshm.ir/>

مقاله پژوهشی

مقایسه‌ی سبک‌شناسی سطح فکری و چگونگی تأثیر محیط جغرافیایی بر آن در منظومه‌های غنایی خسرو و شیرین و لیلی و مجنون نظامی

مریم قاسمی - دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، واحد قائمشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، قائمشهر، ایران.

حسینعلی پاشا پاسندی* - استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد قائمشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، قائمشهر، ایران.

مهرعلی یزدان پناه - دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد قائمشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، قائمشهر، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
شماره صفحات: ۴۳۵-۴۱۹ از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید واژه‌های کلیدی: خسرو و شیرین، لیلی و مجنون، نظامی گنجوی، سطح فکری، درونمایه	حوزه ادبیات غنایی علاوه بر مضامین عاشقانه، درونمایه‌ها و آموزه‌های و سیعی اعم از اخلاقی، سیاسی و اجتماعی و... را نیز در بر می‌گیرد. این پژوهش کوششی است برای نشان دادن درونمایه‌ها و سطح فکری در دو منظومه غنایی خسرو و شیرین و لیلی و مجنون نظامی گنجوی. این دو اثر اگرچه در نگاه اول، آثاری غنایی محسوب می‌شوند؛ اما نظامی با هنرمندی و ظرافت در آثاری اشعار غنایی به تشریح و تبیین مسائل مختلفی مانند موضوعات اخلاقی و اندیشه‌های مذهبی، حکمی و مضامین پند و اندرز، اشاره به علوم مختلف و... پرداخته است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که در دو منظومه مذکور، در کنار زمینه اصلی عشق، شاهد برخی اندیشه و مضامین فرعی نیز هستیم همانند اشاره به ادبیات تعلیمی و پند و اندرز، اشاره به دین و مذهب، اشاره به علوم مختلف و... از سوی دیگر، سبک زندگی یکی از مباحث نوین و راهبردی عصر حاضر است و در حقیقت با وجود تعاریف متفاوتی که در ادبیات جامعه و فرهنگ از آن آمده است همچنان پژوهشگران در وادی تعریف و تفسیر این مفهوم با مشکلات فراوانی روبرو هستند. در تعریفی از سبک زندگی آمده است: توصیف یا تجویز حالات و گفتارها و رفتارهای انسانی در همه ساحت‌های زندگی را سبک زندگی گویند. دین مبین اسلام آخرین دین الهی و کاملترین برنامه تأمین‌کننده سعادت دنیا و آخرت بشر است. جهان بینی آن فرامکانی و فرازمانی یعنی جهان شمول و جاودانه است. از ارکان تأمین سعادت انسان برنامه‌ریزی برای امور روزمره و مسائل زندگی است. معارف اسلامی تمام ابعاد زندگی را شامل می‌شود و در یکایک این مسائل مبنا یا اصل یا راهکار عملی ارائه می‌دهد. سبک زندگی با کلید واژه‌های ادب و سنت در منابع اصیل اسلامی قابل پیگیری است و در حوزه اخلاق و احکام نیز علاوه بر آداب و سنن می‌توان در جستجوی مسائل و معارف آن بود.

استناد: قاسمی، مریم؛ پاشا پاسندی، حسینعلی؛ یزدان پناه، مهرعلی. (۱۴۰۲). مقایسه‌ی سبک‌شناسی سطح فکری و چگونگی تأثیر محیط جغرافیایی

بر آن در منظومه‌های غنایی خسرو و شیرین و لیلی و مجنون نظامی. فصلنامه جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، ۱۳ (۵۲)، صص ۴۳۵-۴۱۹.

DOI: 10.22034/JGEOQ.2024.225339.2408

DOR:

* نویسنده مسئول: حسینعلی پاشا پاسندی، پست الکترونیکی: h_pasha53@icloud.com

مقدمه

ادبیات غنایی، کهن‌ترین نوع ادبی و زبان احساسات و عواطف نازک و بیان‌کنندهٔ بازتاب‌های ظریف شاعران و نویسندگان است. اما آیا موضوع و درونمایهٔ اصلی آثار غنایی صرفاً بیان عشق و حالات عاطفی است؟ موضوع شعر غنایی در ادب اروپایی شامل، عشق، سرنوشت، مرگ، خداوند و... است؛ ولی در ادب فارسی و عربی این نوع شعر دامنه وسیع‌تری دارد. درونمایه، فکر اصلی و مسلط در هر اثری است، خط یا رشته‌ای که در خلال اثر کشیده می‌شود و وضعیت و موقعیت‌های داستان را به هم پیوند می‌دهد. به بیانی دیگر «درونمایه را به عنوان فکر و اندیشه حاکمی تعریف کرده‌اند که نویسنده در داستان اعمال می‌کند. به همین جهت است که می‌گویند درونمایه هر اثری جهت فکر و ادراکی نویسنده‌اش را نشان می‌دهد. درونمایه چیزی است که از موضوع به دست می‌آید.» (میرصادقی، ۱۳۶۴: ۱۷۴).

منظومه‌های عاشقانه یکی از زیباترین و جذاب‌ترین بخش‌های ادبیات غنایی است که با بهره‌گیری از آداب، سنن و فرهنگ سرزمین‌مان خلق شده‌اند و با واکاوی آن‌ها می‌توان ضمن افزودن بر ابعاد زیبایی اثر، وجوه متنوع آمیختگی این آثار با آداب و آئین‌های متداول دورهٔ مربوط را از دل آن‌ها نمایان ساخت. با بررسی آثار غنایی در می‌یابیم که شاعران منظومه‌های غنایی، با شناخت عمیق، نسبت به زبان و فرهنگ قوم خود، زبان ادبی، علوم و فنون مختلف، قواعد شعری، سبک‌شناسی و داستان‌پردازی علاوه بر پرداختن به بیان عشق، درونمایه‌ها و موضوعات دیگری را نیز با عواطف و احساسات همراه ساخته‌اند که زیبایی آثارشان را دو چندان کرده است. عمده‌ترین هدف و ضرورت این پژوهش شناساندن درونمایه‌ها و سطح فکری موجود در دو منظومهٔ غنایی ایران (لیلی و مجنون، خسرو و شیرین) است.

پیشینه پژوهش

تاکنون تحقیقات متعدد درباره ادبیات غنایی صورت گرفته است و همه جوانب این نوع ادبیات مورد نقد و بررسی قرار گرفته است. اما مقاله‌ای که به صورت آماری به بررسی سطح فکری و درونمایه‌های موجود در منظومه‌های غنایی پرداخته باشد، دیده نشد.

روش پژوهش

این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی و تحلیل محتوا انجام و به منظور گردآوری اطلاعات از روش کتابخانه‌ای استفاده شده است.

بحث و یافته‌های تحقیق

بررسی درونمایه‌های موجود در دو منظومهٔ غنایی خسرو و شیرین، لیلی و مجنون

موضوعات	عشق	اخلاقیات	دین و مذهب	مدح	سبب نظم کتاب	رزم و حماسه	توصیف	اشاره به علوم
خسرو و شیرین	۶۵٪	۵۵۲ مورد	۱۴۸ بیت	۲۴۵ بیت	۳۶ بیت	۱۶۹ مورد	۸۸۹	۳۴۲
لیلی و مجنون	۷۷٪	۴۴۷ مورد	۲۰۵ بیت	۲۳۳ بیت	۹۶ بیت	۶۵ مورد	۷۶۷	۲۳۴

عشق

درون‌مایه اصلی منظومه‌های بررسی شده «عشق» است که بیانگر احساسات و عواطف شاعر و پیوند او با اجتماع است. اما نوع عشق و عواطف و احساسات در آن‌ها متفاوت است. از آنجا که نظامی در طرح داستان خسرو و شیرین، نظر بر همسر خود آفاق دارد؛ در ترسیم شیرین او را زنی پاکدامن جلوه می‌دهد و بر آن است که سرانجام، عشق بدون آلودگی و حقیقی شیرین بر هوسرانی خسرو پیروز شود و در آغاز منظومه با آوردن اشعاری بر اهمیت عشق و لزوم وفاداری به عشق پاک و منزه تأکید می‌کند. خواننده ابتدا در ذهنش عشق خسرو و شیرین را تجسم می‌کند اما هرچه داستان پیش می‌رود شخصیت‌های دیگری یا به عبارتی رقیبان عشقی در داستان وارد می‌شوند که نوع عشق هر یک متفاوت است: عشق شیرین به خسرو؛ عشق خسرو به شیرین؛ عشق فرهاد

به شیرین (عشق یکسویه) عشق خسرو به مریم (عشق مصلحتی و سیاسی) عشق خسرو به شکر اصفهانی (عشق هوسناک و انتقام‌جویانه) عشق شیرویه به شیرین (عشق ممنوعه و شیفتگی بیمارگونه)

مهمترین درونمایه لیلی و مجنون عشقی است که بر خلاف آداب و رسوم حاکم شکل می‌گیرد و از دید دیگران پسندیده نیست. عشق جبری که با نیرویی جادویی و سحرآمیز خارج از اراده و مشیت انسان، سرنوشت این دو دل‌داده را به هم گره زده است و هر دو (لیلی و مجنون) سعی دارند اثبات کنند که در این عشق سهم و مسئولیتی ندارند و هر چه هست به طالع نحس و اقبال بد آن‌ها برمی‌گردد. عشق عقیقانه یا عشق عذری همان عشق منزّه و پاک زمینی است و صورت تکامل یافته عشق افلاطونی است که در لیلی و مجنون دیده می‌شود. «لیلی و مجنون در بین سایر عاشقانی که آئین عشق عذری آن‌ها را به فراق و محنت بی سرانجام محکوم داشته است دو نماینده واقعی اینگونه عشق نامراد هستند» (زرین کوب، ۱۳۸۹: ۱۱۵) این عشق پاک تا لحظه مرگ روح و جان عاشق دلباخته را مینوازد و عاشق برای حفاظت از حریم عشق راه عشق عقیقانه را در پیش می‌گیرد. عاشق مهجور و دور از معشوق افتاده است و سعی می‌کند راه جوانمردی در پیش بگیرد و با نیروی عشق غرایز خود را سرکوب می‌کند. در نتیجه مجنون برای آنکه عاشق عذری کامل باشد باید «۱». در عشق وصل نخواهد و عفت پیشه کند. ۲. سرّ عشق بیوشد ۳. از درد عشق بمیرد» (ستاری، ۱۳۶۶: ۴۳۵)

داستان لیلی و مجنون از ابتدا آه است و غم و فضای غمانگیزی که خواننده از همان آغاز داستان، متأسف و متأثر از آن همه نگون‌بختی و طالع نحس انسان بینوایی است که تنها جرم او فقط عشق است و عاشقی. تحمل دردها و رنج‌های بیشماری که منجر به جنون و ترک زندگی و دیار و خانواده و پناه بردن به کنج عزلت در بیابان و همنشینی با سباع و وحوش و تحمل آن همه ریاضت و شرایط سخت برای فرار از خود است. عشقی که در او به مازوخیزم و خودآزاری تبدیل شده. عاشق بیدست و پایی که برای به دست آوردن عشق خود هیچ تلاشی نمی‌کند و خیلی زود صحنه را ترک کرده و راه غیر منطقی در پیش می‌گیرد. عزلت و بیابان‌نشینی کمکی به او نمی‌کند حتی جنون کار او را خرابتر می‌کند زیرا پدر لیلی دیگر به هیچ عنوان راضی نیست که فرزند خودش را به آدم دیوان‌های بسپارد. انسانی که منتظر است دیگران آرزوی او را برآورده کنند مثل نوفل یا پدرش یا داییش و... «عشق لیلی و مجنون چه از دوران کودکی بالیده باشد و چه در عتفوان جوانی در هر دو حال چون قیس و لیلی از روزی که یکدیگر را می‌بینند نفس به عشق میرانند. از اینروست که سودای عشق از دل آنان نمی‌رود.» (ستاری، ۱۳۶۶: ۴۴۰)

جامعه مرد سالاری؛ جنون عشق و مشکلات روحی ناشی از آن؛ تبعات قومی قبیل‌های؛ رد کردن خواسته مجنون از سوی خانواده لیلی؛ ترسیدن مادر لیلی از برملا کردن راز عشق فرزند؛ آداب و رسوم حاکم بر جامعه (عتاب کردن پدر لیلی نوفل را)؛ گرفتن لیلی از مکتب خانه و محصور کردن لیلی در خانه؛ اعتقاد به قضا و قدر و تسلیم در برابر سرنوشت؛ و جنونی که مجنون را آواره کوه و بیابان و می‌کند از مهمترین موانع وصال لیلی و مجنون هستند.

عشق در لیلی و مجنون زمینی است ولی به کمال و حد‌اعلای انسانیت می‌رسد و آسمانی و عارفانه می‌شود تا حدی که مجنون آنقدر با عشق معشوق عجین شده که جور و جفای معشوق را لطف و عنایت او می‌پندارد و حتی در طواف کعبه به جای نام خدا نام لیلی را می‌آورد و خدا را در لیلی می‌بیند و خود را از لیلی باز نمی‌شناسد و آنچنان با معشوق یکی شده که از خدا می‌خواهد از عمر او بکاهد و به عمر لیلی بیفزاید.

گاهی در داستان‌های عاشقانه ضلع سومی مثلث عشق را تشکیل می‌دهد که عاشق در رأس و دو معشوق که به عنوان اضلاع مثلث روبه روی هم و در تقابل و رقابت قرار می‌گیرند. این ضلع سوم همیشه قربانی عشق است و به خاطر برخی اهداف عاشق، قربانی می‌شود. مثل وجود شکر در خسرو و شیرین و ابن‌سلام بغدادی در لیلی و مجنون.

اخلاقیات: پند و اندرز

هرچند بیان مفاهیم اخلاقی در اشعار حکمی، عرفانی و تعلیمی بازگو می‌شود؛ اما در اشعار غنایی نظامی، آموزه‌های اخلاقی با ظرافت و شیرینی دلنشینی بیان می‌شود. نظامی در اصل، شاعر تغزلی و غنایی است اما با بررسی دقیق آثار وی، سیمای خردورزانه و آثار تعلیمی در پس سخن‌پردازی‌های هنرمندانه او هویدا است. «نظامی در وهله نخست مردی است با تقوا، به اصول اسلامی زهدپیشه و گوشه‌نشین، و گوشه‌نشینی خود حاصل از معتقدات نخستین وی است. زیرا با توجه به اوضاع اجتماعی عصر وی، چاره

ای جز گوشه‌نشینی نداشته است تا خویشتن را به فساد اهل زمانه نیالاید. (ثروت، ۱۳۷۰: ۳۸۰) نظامی فقط شاعر نیست او مصلح اجتماعی و مربی اخلاق و پدری دلسوز است که فساد و تباهی را در جامعه می‌بیند و به عنوان زاهدی آرمانخواه به مردم هشدار می‌دهد. اشعار او بیداری انسانهاست چرا که بیماری‌های اجتماعی را گریبانگیر مردم و حاکمان جامعه می‌بیند و با تلفیق اخلاقی و غنایی صدای وجدان خود را به گوش زمانه می‌رساند. او با بهره‌گیری از آموزه‌های اخلاقی به شعر غنایی خود ارزش و اعتبار بیشتری بخشیده است و ادب غنایی را با ادب تعلیمی مزین کرده است.

او در آغاز خسرو و شیرین بیان می‌کند که قصد پند و اندرز ندارد. زیرا پند تلخ است اما با زیرکی و هنرنمایی تمام مضامین اخلاقی و تعلیمی را که در نظر داشته در خلال داستان عنوان می‌کند و اثری غنایی تعلیمی خلق می‌کند. ظاهر داستان منظوم‌های عاشقانه است اما در بطن آن دریایی از معنویات و اخلاق و تعلیم و تربیت نهفته است. او برای اینکه حالت غنایی منظومه خویش را حفظ کند و ادعای عدم پندگویی خود را اثبات نماید تمامی این تعالیم را نه به صورت خطاب و یا دوم شخص که گاهی به صورت سوم شخص مطرح می‌کند و در لابه‌لای داستان و گاه از زبان شخصیت‌های منظومه نکته‌های تعلیمی را به ظرافت و لطافت به میان می‌آورد. مانند: توصیه کردن به صبر و بردباری (۱۰۵ و ۱۴۷ و ۱۵۵ و ۱۷۰ و ۱۷۴ و ۲۶۹ و ۳۵۰) پرهیز از خودبینی (۸ و ۱۵۱) دعوت به بخشش و شاد کردن دل دیگران (۲۷۹) توصیه به راستگویی (۶۸) دعوت به لطف و مهربانی (۱۲۴ و ۳۷۴ و ۳۷۵ و ۴۱۰) در مذمت عیبجویی از دیگران (۱۸۹) (۳۳۶) برحذر داشتن از پرخوری (۱۷۸) (۴۰۳) پرهیز از دلتنگی و شکوه از دنیا و غم روزی نداشتن (۱۷۹) پرهیز از سرکشی کردن (۱۵۱ و ۱۵۲)...

با آنکه نظامی نکته‌های اخلاقی و آموزه‌های تعلیمی را صراحتاً در داستان بیان می‌کند و به طور مستقیم به نصیحتگویی می‌پردازد اما بررسی دقیق و ژرف‌تری می‌توان به بعضی از مسائل اخلاقی و یا غیر اخلاقی که در داستان به وقوع می‌پیوندد دست پیدا کرد. یکی از بیاخلاقی‌هایی که در آغاز داستان اتفاق می‌افتد عشرت خسرو در مرغزار است که به واسطه هیجان و شیطننت جوانی در آن صحرا به کشتزار دهقانی آسیب می‌رساند و غلامش غوره باغ دهقان را می‌چیند و سمندهش علف‌های کشتزار را می‌خورد (۴۵) اما بیدرنگ در پی این بیاخلاقی نکته اخلاقی پسندیده‌ای رخ می‌دهد که این بیاخلاقی را نفی و از ذهن خواننده پاک می‌کند و آن سیاست هرمز پدر خسرو است که فرزند عزیزش را به واسطه این گستاخی به رعیت و بیعدالتی تنبیه می‌کند و با این عملش ثابت می‌کند که در دربار پادشاه فرزند و یا دیگران فرقی نمی‌کند هر کس که خاطی است باید مجازات شود و عدالتگری خود را به نمایش می‌گذارد. (۴۵) نکته مثبت اخلاقی دیگری که وجود دارد احترام به کهنسالان و ریش‌سفیدان است که در مواقع حساس و بحرانی و برای برقراری صلح و صفا پا در میانی می‌کند و مشکلات را فیصله می‌دهند این فضیلت اخلاقی پسندیده در بطن داستان خسرو و شیرین نهفته است زمانی که هرمز بر خسرو خشم می‌گیرد و تنبیه سختی را برای او در نظر می‌گیرد. خسرو متوسل به بزرگان و ریش‌سفیدان دربار می‌شود که او را نزد پدر شفاعت کنند. (۴۶-۴۵)

پیر گنجه در لیلی و مجنون نیز به مدد ذوق و صفای اندیشه و جذابیت سخنان از لحاظ فرم و مضمون، باورهای دینی و اخلاقی خود را به روانی بیان می‌کند و جاودانه می‌سازد. خط سیر کلی اندیشه‌های او که از تفکر زاهدانه - عارفانه‌اش ناشی می‌شود بر دگرگونی و بی‌اعتقادی جهان و در نهایت فناء آن تکیه و به رابطه انسان با خداوند در هر شرایطی اشاره می‌کند. دغدغه فکری نظامی خدمت به خلق، تأکید بر قناعت‌پیشگی و داشتن تواضع و فروتنی و تکیه بر راز داری است او همگان را به عفت و پاکدامنی و خویش‌تنداری دعوت می‌کند و به دلیل عدم توزیع عادلانه قدرت و ثروت مردم را به ظلمستیزی فرا می‌خواند. به مواردی از این اخلاقیات در لیلی و مجنون اکتفا می‌شود: توصیه کردن به صبر و بردباری (۱۳۵) دعوت به بخشش و شاد کردن دل دیگران (۳۹) در مذمت اشتهام و لاف زدن (۱۱۰) اهمیت عفت و پاکدامنی و خویش‌تنداری (۱۲۳) پرهیز از سرکشی کردن (۱۰۹) خدمتگزاری به خلق (۱۱۳) سفارش برای آماده شدن برای مرگ (۲۱۱) در ستایش تواضع، فروتنی و اقتداری (۱۱۳)...

دین و مذهب

نظامی مسلمانی تمام عیار است. او در سرودن هر کتابش ابتدا با ستایش خدا و نعت پیامبر (ص) و توصیف معراج آغاز می‌کند. البته دیدگاه‌های اعتقادی - مذهبی نظامی بر مسلک اشاعره است. در مسأله رؤیت، در معراج نامه‌هایش همواره متذکر می‌شود که حضرت رسول (ص) در شب معراج خداوند را رؤیت کرده است:

نظر دیدش چون نقش خویش برداشت پس از آن گاهی حجاب از پیش برداشت (خسرو و شیرین، ۸۳)

هم حضرت ذوالجلال دیدی هم سر کلام حق شنیدی (لیلی و مجنون، ۱۵)
 منظومه خسرو و شیرین با نام یزدان پاک و استمداد و طلب توفیق از ایزد یکتا آغاز می‌شود:
 به نام آنکه هستی نام از او یافت فلک جنبش، زمین آرام از او یافت
 خدایی کافرینش در سجودش گواهی مطلق آمد بر وجودش
 خداوند در توفیق بگشای نظامی را ره طرح تحقیق بنمای (۳-۱)
 و به ذکر توحید باری تعالی می‌پردازد:
 خدایی کافرینش در سجودش گواهی مطلق آمد بر وجودش (۳)
 در موضوع خداوند نیز از وجود و ماهیت و شناخت خدا سخن می‌گوید و در ذکر صفات خداوندی به صفات سلبیه و ثبوتیه می‌پردازد:
 میرا حکمتش از دوری و دیری منزّه ذاتش از بالا و زبری
 وجودش بر همه موجود قاهر نشانش بر همه بیننده ظاهر
 سواد دیده باریکبینان انیس خاطر خلوتشینان (۳)
 و در افعال خداوند از افعال این جهانی مثل آفرینش و آفریده‌ها و فرستادن پیامبران و امامان و در افعال آن جهانی که شامل بحث معاد و حساب و کتاب قیامت و ثواب و عقاب بندگان است سخن به میان می‌آورد.
 تو ز آنجا آمدی کاینجا دویدی ازین جا در گذر کاینجا رسیدی (۴)
 از خداوند طلب آموزش و عفو می‌کند:
 بیامرز از عطای خویش ما را کرامت کن لقای خویش ما را
 در آن ساعت که ما مانیم و هوپی ز بخشایش فرو مگذار مویی (۸)
 و آنگاه به نعت رسول اکرم (ص) می‌پردازد.
 محمد کافرینش هست خاکش هزاران آفرین بر جان پاکش
 چراغ افروز چشم اهل بینش طراز کارگاه آفرینش (۱۰)
 نظامی در آغاز داستان لیلی و مجنون به حمد و ستایش کردگار عالم پرداخته است و بی ذکر و نام خدا دفتر خود را نمی‌گشاید.
 ای نام تو بهترین سرآغاز بی نام تو نامه کی کنم باز
 ای یاد تو مونس روانم جز نام تو نیست بر زبانم (۷۹)
 بعد از نعت خداوند، در نعت پیغمبر اکرم چنین می‌سراید:
 ای شاه سوار ملک هستی سلطان خرد به چیره‌دستی
 ای ختم پیمبران مرسل حلوائی پسین و مدح اول (۸۲)
 در لیلی و مجنون نیز به زنده شدن مردگان پس از مرگ اشاره می‌کند:
 روزی که مرا ز من ستانی ضایع مکن از من آنچه مانی
 و آن دم که مرا به من دهی باز یک سایه ز لطف بر من انداز (۸۱)
 نظامی حتی شخصیت‌های داستانی‌اش را نیز افرادی موحد قرار می‌دهد، خسرو که غرق در خوشگذرانی است و کمتر به یاد نیایش و سپاسگزاری از خدا می‌افتد، در جایی از داستان خواب نیای خود را می‌بیند و پس از بیدار شدن لب به ستایش یزدان می‌گشاید. (ص ۱۵۳) در جای دیگر نام‌های به سبب عزای فرهاد به شیرین می‌نویسد و آن را با نام خدا شروع می‌کند. (۳۳۳-۳۳۴)
 اما خسرو بر مناسک و آیین‌های زرتشتی تعصب دارد زمانی که مهین بانو را به مهمانی دعوت کرده است از موبد می‌خواهد که رسم باج و برسم را اجرا کنند.
 به هر خوردی که خسرو دستگه داشت طریق باج و برسم را نگه داشت (۲۰۵)

هنگام ازدواج با شیرین به رسم موبدان کاوین او را می‌بندد و با اجرای آیین ازدواج توسط موبد او را به عقد خود درمی‌آورد. همین تعصب بر دین زرتشتی و پایبندی به مناسک یکی از عواملی است که مانع می‌شود خسرو دین اسلام را بپذیرد. به چربی گفت با او ای جوانمرد ره اسلام گیر از کفر برگرد جوابش داد تا بی سر نگرדם از این آیین که دارم برنگردم (۴۹۱)

در منظومه‌های مورد نظر در لحظات هجران و سختی‌های راه عشق، نیایش و یاری طلبیدن از خداوند مطرح می‌شود. در خسرو شیرین، پس از آنکه خسرو، شاپور را نزد خود می‌خواند و شیرین را در تنهایی رها می‌کند، شیرین از خداوند می‌خواهد تا ناامیدی‌اش را به امید و غمش را به نشاط تبدیل کند. در لیلی و مجنون نیز، نیایش یک بار از سوی عاشق و یکبار از سوی معشوق و هر دو در شب‌هنگام انجام می‌شود. مجنون پس از آگاهی از ازدواج لیلی و مرگ پدر، از خداوند یاری می‌خواهد. لیلی نیز پس از مرگ ابن سلام، با وجود این که از بند او رها شده از دوری یار به خداوند نیایش می‌کند.

مدح

نظامی در خسرو و شیرین، ابتدا ۳۴ بیت را به نعت پیامبر اکرم(ص) اختصاص می‌دهد، سپس ۴۵ بیت را به ستایش «ابوطالب طغرل ارسلان» ۵۳ بیت را به ستایش «اتابک اعظم شمسالدین ابوجعفر محمد بن ایلدیز» و ۶۶ بیت را به ستایش «شاه مظفرالدین قزل ارسلان» اختصاص داده است. در لیلی و مجنون نیز، ۱۰۹ بیت به نعت پیامبر(ص) و ۸۴ بیت را به مدح شروان شاه اختان بن منوچهر اختصاص می‌دهد.

در سابقه نظم کتاب و سبب تألیف

نظامی در سابقه نظم داستان خسرو و شیرین پس از توصیف کوتاهی از طبیعت و تشبیه قلمی که در دست دارد به شمشیر تیز برنده، معتقد است که هر کسی که اهل قلم و نوشتن است حق قلم را ادا نکند و کم کاری کند قلم مثل شمشیری دست او را قلم خواهد کرد. بنابراین می‌خواهد که سخنی بیاورد که ارزش و ارج زبان فارسی را بیفزاید و هاتف دل نظامی او را به نظم داستان خسرو و شیرین تشویق می‌کند زیرا کهنسالان و بزرگان شهر نظامی را بر آن داشته‌اند که به نظم این داستان بپردازد. سپس اشاره می‌کند که قبل از او دیگران به بیان آن پرداخته‌اند. در آخر مدعی می‌شود که آنچه را که حکیم، فروگذاشته، به یاد و نیت او به نظم در آورده است که شاید منظور نظامی از حکیم «فردوسی توسی» باشد (خسرو و شیرین: ۱۳-۳۳).

در لیلی و مجنون ابتدا به نشاط و شادی و مبارکی و خوش اقبالی خویش و دوری جستن از بیکاری و اتلاف وقت و بهره بردن از اوقات زندگی اشاره می‌کند. ناگاه قاصدی از راه می‌رسد و از نظامی می‌خواهد که با چاشنی نفس‌هایش سخنان سحرآمیز و افسون‌گر دیگری بسراید و فصاحتی شگفت بنماید. از او تقاضا می‌کند که به یاد عشق مجنون سخنان و اشعار گوهر باری بسراید. قاصد از راه رسیده «محمد» فرزند نظامی است که فرمان شروانشاه را به نظامی می‌رساند. نظامی از سرودن داستان لیلی و مجنون ابا دارد و به سستی عمر و ضعف حالت خود اشاره می‌کند اما به سبب اینکه خواسته شاه است با تمام وجود می‌پذیرد (لیلی و مجنون: ۹۲-۹۵).

رزم و حماسه

نظامی با فنون و ادوات رزمی آشنایی داشته و با استفاده از این علم، دست به تصویرآفرینی زده است. «ظاهراً نظامی در سال‌های آموختگاری غیر از درس و بحث از سرگرمی‌های عادی جوانان عصر بی بهره نمانده باشد و شک نیست که زندگی در گنجه و ضرورت آمادگی جوانان برای مقابله با هجوم دشمنان صلیبی، آشنایی با این فنون مربوط به جنگ را هم از آن‌ها طلب می‌کرده است. و غالباً به آموزش سلاح‌داری و تمرین جنگ و سواری الزام می‌شده‌اند. همچنین توجه به شاهنامه فردوسی هم برای کسانی از آن‌ها که قریحه پهلوانی و ذوق شعر داشته‌اند، قسمتی از همین تربیت سلاح‌داری بوده‌است و علاقه‌ای که نظامی به شاهنامه نشان می‌دهد که حاکی از سابقه این انس و آشنایی است. همچنین در جای جای آثار نظامی حرکات اسب و سوار و آئین نیزه‌داری

و شمشیر بازی چنان با دقت تصویر و توصیف می‌شود که در آشنا بودن شاعر با فنون سلاحداری جای تردید باقی نمی‌ماند (زرین کوب، ۱۳۸۹: ۱۸).

در لیلی و مجنون: گیرد به بلارک روانه (۳۱)، زوینش به زخم نیم خورده (۳۳)، چون نیزه عادیان سنان کش (۳۳)، قلب دو سپه به هم بر افتاد (۱۱۶)، و...

توصیف

وصف که قسمت اعظم بار هر اثر ادبی را به دوش می‌کشد و زیر مجموعه تصویرگری و مقوم آن است؛ حاصل احساس و دید دقیق شاعر است و با یاری تخیل به عناصر و موجودات احساس می‌بخشد. شاعر در سرودن شعر وصفی گاه به واسطه مشاهده مستقیم و عینی، صفات ظاهری اشخاص، مناظر طبیعی، اشیاء و... را شرح می‌دهد و گاه به عالم معنا روی آورده ویژگی‌های روحی - عاطفی افراد را توصیف می‌کند. توصیف در اشعار نظامی همگام با روند داستان و برای القای حالت یا وضعیت ویژه‌ای است. بخصوص نظامی با کمک از عنصر «تجسیم» طبیعت را با انسان همراه می‌کند. همچنین با استفاده از صنعت تشخیص زیبایی خاصی به توصیفات خود خصوصاً به توصیفات شب و روز بخشیده است.

نظامی در توصیف شخصیت‌ها به روش مستقیم عمل می‌کند و صفات ظاهری آن‌ها را به خواننده می‌نمایاند. معرفی شیرین توسط شاپور برای خسرو (ص ۵۰) و وصف اندام شستن شیرین در چشمه (ص ۸۰-۸۱) از توصیفات زیبای نظامی در خسرو و شیرین است. او حتی به وصف خسرو و احساسات و عواطف او به شیرین و توصیف شبدیز و گلگون هم پرداخته است. شاخصه مهم توصیفات نظامی، تنوع و عدم تکرار است، وی در چند بیت متوالی به توصیف شخصیت یا طبیعت پرداخته و در هر بیت با نگاهی متفاوت و بدیع به آن‌ها نگریسته است. نکته مهم دیگر این است که نظامی در بخش توصیفات حماسی، طریق ایجاز را طی می‌کند تا اثرش از سبک غنایی دور نشود. که البته به دلیل اینکه نتوانسته به طور کامل از سبک غنایی دور شود، در توصیف صحنه‌های نبرد ناموفق است. او در بسیاری از موارد در حین توصیف صحنه‌های نبرد از عناصر بزمی استفاده می‌کند:

چنان می‌شد به زیر درع‌ها تیر که زیر پرده گل باد شبگیر (۱۶۲)

به سوگ نیزه‌های سرفتاده صبا گیسوی پرچم‌ها گشاده (۱۶۲)

همچنین می‌توان گفتگوهای طولانی بین شخصیت‌ها در هر دو اثر را نمونه‌ای از اشعار توصیفی قلمداد می‌شود که برای بیان ویژگی‌های شخصیت‌های داستان به کار گرفته شده است. نظامی، خصوصاً در خسرو و شیرینش، در توصیفات اطناب بیشتری به خرج داده است.

اشاره به علوم

تتبع در احوال شاعران و اشعار آن‌ها، اشتغال آنان به علوم مختلف را اثبات می‌کند، به علاوه تحصیلات آنان به نحوی بود که آن‌ها را جامع‌الاطراف بار می‌آورد. شرایطی که برای شاعری پیشنهاد می‌شد سنگین و به نوعی بود که شاعر را فاضل می‌ساخت. نظامی نیز از جمله شاعرانی است که در علوم مختلف جامع‌الاطراف است و در آثارش به میزان تبحرش در علوم مختلف می‌توان پی برد.

علوم عقلی	نجوم	پزشکی	موسیقی	عرفان	فرهنگ عامه	بازی‌ها
خسرو و شیرین	۳۱۰ مورد	۲۶ مورد	۲۱۶ مورد	۱۵ مورد	۱۱۰ مورد	۳۲ مورد
لیلی و مجنون	۱۱ مورد	۲۰۲ مورد	۶۴ مورد	۶۰ مورد	۵۱ مورد	۱۵ مورد

علوم عقلی

نظامی فیلسوف نیست اما اندیشه او به دنیای فیلسوفان نزدیک است نگاه او به دنیا نگاهی شاعرانه است تا فیلسوفانه، اما گاهی تفکر فلسفی در اشعار او دیده می‌شود. «نظامی در فنون حکمت از طبیعی و الهی و ریاضی دست کامل داشته است و اگر وارد

مرحله شاعری نبود و به تدریس و تألیف علوم حکیمیه می پرداخت در ردیف نوابخ حکمت و فلسفه به شمار می آمد (وحید دستگردی، ۱۳۸۱: ۴۱)

در ابتدای خسرو و شیرین به چگونگی آفرینش و اندیشه فلسفی خود اشاره می کند و در اواخر کتاب نیز در مباحثات خسرو و بزرگ امید، اعتقاد خود را بازگو می کند و بیان می کند که حرکت و پیدایی عالم از یک نقطه مرکزی آغاز شده و از آن نقطه، خط و از خط، سطح و از سطح و حرکت آن حجم به وجود آمده است (ص ۴۱۱) استدلال نظامی در نفی وسایط و تکوین (آفرینش) با آلت (واسطه) بر اساس دیدگاه کلامی است او اعتقادی به آفرینش انسان از ارکان (عناصر) ندارد و حواله کردن و اسناد دادن قدرت خداوند به آلت (واسطه) را نفی می کند. زیرا این حواله و اسناد به تسلسل می انجامد و هر آفرینشی به تکوین و آفرینش آلت دیگر نیاز خواهد داشت که این تسلسل باطل است.

مگونزار کان پدید آیند مردم چنان کارکان پدید آیند از انجم
که قدرت را حواله کرده باشی حواله را به آلت کرده باشی
اگر تکوین به آلت شد حواله چه آلت بود در تکوین آلت؟ (۷)
و به دنبال این نظریه تأکید می کند که آفریدگار واقعی جهان هستی خداست و فقط با امر خداوندی است که امتزاج ارکان و عناصر پدید می آید.

اگرچه آب و خاک و باد و آتش کنند آمد شدی با یکدیگر خوش
همی تا زو خط فرمان نیاید به شخص هیچ پیکر جان نیاید (۸)
کافیات و موجودات جهان آفرینش همه از امر حقتعالی پدید آمده اند
ای امر تو را نفاذ مطلق وز امر تو کاینات مشتق (لیلی، ۷۹)
نظامی با استناد به آیه «کن» چگونگی آفرینش جهان هستی را از دیدگاه قرآن و علم کلام بیان می کند.
ای هرچه رمیده، وارمیده در کن فیکون تو آفریده (۷۹)
که مقصود نظامی از رمیده (افلاک) و از آرمیده (زمین) است آفرینش جهان هستی هیچ رنج و زحمتی برای پروردگار عالم نداشته است و با یک کلمه (کن) به خلق هستی و کائنات دست زده است.

نظامی این کار عظیم و بزرگ حقتعالی را که به آسانی گفتن (کن) انجام پذیرفته است را این گونه بیان می کند:
بی کوه کنی ز کاف و نوتی کردی تو سپهر بیستونی
هر جا که خزین های شگرف است قفلش به کلید این دو حرف است (۸۰)
که مقصود از این دو حرف (ک، ن) است. یکی دیگر از اعتقادات اشاعره در ابیات نظامی مفهوم (خلق از عدم) می باشد تعبیر
های «هست کن اساس هستی» و «هست کن کاینات» به از هیچ و یا از هیچ آفریدن اشاره می کند.
ای هست کن اساس هستی کوته ز درت دراز دستی (۷۹)

یکی از تفاوت های فاحش اعتقادات اشاعره با معتزله بحث جبر و اختیار است که از اشاعره به جبر و عدم تفویض و اختیار اعتقاد راسخ دارند و انسان را موجودی بی اختیار می دانند.

از عطر تو لافد آستینم گر عودم و گرد منه اینم (۸۱)
تا چند کنم ز مرگ فریاد چون مرگ از اوست مرگ من باد (۸۲)
گرتن حبشی سرشته توست وز خط ختنی نبشته توست (۸۳)

در فرهنگ اسلامی دو اصطلاح قضا و قدر هرچند دو معنی متفاوت از یکدیگر دارند اما در نظر عامه مردم این دو اصطلاح به یک معنی به کار می روند و عموم مردم این دو واژه را به معنی تقدیر یا سرنوشت به کار می برند. این برداشت باعث شده است که اغلب مسلمانان، تقدیر را مترادف سرنوشت دانسته و تمامی حوادث زندگی خود را به نحوی با آن مربوط بدانند. «در حقیقت حوادثی که در داستان برای قهرمانان اتفاق می افتد خارج از اراده و خواست خود اشخاص و بیشتر مبتنی بر سرنوشتی است که از قبل برای آنان رقم خورده است.» (پیری، ۱۳۸۵: ۲۰۲).

در منظومه خسرو و شیرین، رفتن خسرو به شکار و بی رسمی کردن وی، فرار خسرو از دست هرمز که قصد زندانی کردن او را به بهانه شورش دارد، دیدن اتفاقی خسرو و شیرین یکدیگر را در چشمه، مرگ مریم و ازدواج خسرو با شیرین همه در تقدیر و سرنوشت است. وی گرچه از نظر اعتقادی، سنی مذهب و معتقد به جبر است، اما هرگز تسلیم در برابر تقدیر را مساوی تعطیل فکر و اندیشه نمی‌داند و معتقد است:

خرد بخشید تا او را شناسیم بصارت داد تا هم زو هراسیم (۴)

نظامی شاعر اشعری مذهب است و اعتقادات اشاعره در اشعار و گفتار او نمایان است و اعتقاد به قضا و قدر الهی و تسلیم شدن در برابر سرنوشت و راضی بودن به اراده و خواست خداوندی در اشعار او خودنمایی می‌کند و هر اتفاق و حادثه‌ای که می‌افتد مصلحت خداوند است و ما از حکمت آن بیخبریم و همان را به خبر و تقدیرگرایی دعوت می‌کند.

قضا پرداخته بود از کار ایشان نبشته یک به یک کردار ایشان

قضای آسمان دیگر نگشتی به زور و چاره زشان برنگشتی

نباید سرزنش کردن بدیشان که راه حکیم یزدان بست نتوان (۳۵)

که نتوانی ز بند چرخ بستن ز تقدیری که یزدان کرده رستن

نگر تا در دلت ناری گماری که کوشی با قضای آسمانی (۵۳)

قضاگر بر تو راند مهربانی نباشد جز قضای آسمانی

نه دانش سود دارد نه سواری نه هشیاری و نه پرهیزگاری (۹۵)

جبرباوری و تقدیرگرایی نظامی در لیلی و مجنون نیز دیده می‌شود، به عنوان مثال در ماجرای وفات ابن سلام، رویارویی تدبیر با تقدیر و در نهایت تسلیم محض بودن در مقابل تقدیر الهی دیده می‌شود:

کاغذ ورقی دو روی دارد کاما جگه از دو سوی دارد

زین سوی ورق شمار تدبیر زان سوی دگر حساب تقدیر

کم باید کاتب قلم راست این هر دو حساب را به هم راست

بس گرسنگی که سستی آرد در هاضمه تندرستی آرد

بر وفق چنین خلاف کاری تسلیم به از ستیزه کاری (صص ۲۹۳-۲۹۴)

عرفان

«نظامی در عرفان و سیرو سلوک یکی از پیشوایان بزرگ و دارای مرتبه بلند است. آنچه از اشعار وی استنباط می‌شود این است که مراتب و مقامات باطنی را طی کرده و به ریاضت نفس را رام ساخته است و به قوه ریاضت صاحب همت بوده و این معنی به خوبی از اشعار وی آشکار است (وحید دستگردی، ۱۳۸۱: ۴۳)

«عشق در لیلی و مجنون کاملاً جنبه عرفانی دارد اگر چه به ظاهر عاشق و معشوقی در کار است. اما این دو وسیله‌ای است برای بیان عشق عرفانی..... همین تصاویر مجنون در منظومه نظامی است که سبب شده است در قرن‌های بعدی از این عاشق و معشوق برداشتی عارفانه شود» (غلامرضائی، ۱۳۷۰: ۲۳۷-۲۳۵)

فرد ازلی به ذوالجلالی حی ابدی به لایزالی (۱۸۷)

هم تو به عنایت الهی آنجا قدم‌رسان که خواهی (۷)

آن فیض که ریزد او به یک جوش دریاش نیلورد در آگوش (۳۵)

ای مقصد همت بلند آن مقصود دل نیازمندان (۳)

عرفا از شخصیت لیلی به عنوان نماد و تمثیلی از جمال حق و وحدتی که در عالم کثرت ظهور دارد و از شخصیت مجنون به عنوان عاشق حق و عارفی که حق را جمع کثرت مشاهده می‌کند، یاد می‌کنند. عین‌القضات عشق لیلی را برای مجنون لازمه پذیرش عشق الهی می‌داند. «صیاد ازل چون خواست که از نهاد مجنون هر کسی سازد و از آن عشق خود که او را استعداد آن

نبود که به دام جمال عشق ازل افتد که آنگاه به تابش از آن هلاک شدی بفرمودند تا عشق لیلی را یک چندی از نهاد مجنون مرکبی ساختند؛ تا پخته عشق لیلی شود» آنگاه بار کشیدن عشق الله را قبول تواند کردن» (عینالقضات همدانی، ۱۳۴۱: ۳۱) در عرفان توکل کردن یکی از مراحل مهم سیر و سلوک است. نظامی نیز توکل کردن به خدا را پیشه کار خویش می‌سازد و این‌گونه می‌سراید:

تو را از یار نگریزد به هر کار خدای است آنکه بیمثل است و بیبار
بسا کارا که از یاری برآید بیاید یار تا کاری برآید (۶۳)

فرهنگ عامه

نظامی شاعری درباری نبود و شاید همین امر باعث می‌شود که زبان او و دید هنری او به مردم نزدیک‌تر باشد تا آنجا که یکی از منابع او در سرودن آثارش، منابع شفاهی مردم بوده است. قوانین و شواهد بسیاری در قصه خسرو و شیرین وجود دارد که نشان می‌دهد روایت نظامی مبتنی بر عناصر حکایت عامیانه است. مانند خوابی که خسرو در آغاز داستان می‌بیند که نیای او به وی مژده پادشاهی می‌دهد. (۴۷) عاشق شدن خسرو و شیرین به صورت نادیده و با توصیفات شاپور (۵۴-۵۳) کشتن شیر توسط خسرو (۱۲۲) اعتقاد به وجود پری‌ها و نقش آنان در رویدادها (۶۰)

به علاوه نظامی در خسرو و شیرین و لیلی و مجنونش علاوه بر به تصویر کشیدن عشقی پر شور، در بسیاری از موارد به فرهنگ عامه اشاره کرده است، به عنوان مثال جهش چشم را نشان از واقعه و خبری می‌داند: کنونم می‌جهد چشم گهربار چه خواهم دید بسم الله دگر بار (خسرو و شیرین: ۲۶۰) یا جستن ابرو را نشانه رسیدن نامه و آثار ناخن را نشانه جامه نو می‌داند: نه ز ابرو جستن آید نامه نو نه از آثار ناخن جامه نو (خسرو و شیرین: ۷) نظامی در اثرش احساس و بینش مردم را با یاری گرفتن از استعارات و نمادها و. در قالب الفاظ و در کسوت اعمال و حرکات جلوه‌گر می‌سازد و بدین وسیله زندگی مردم را بازگو می‌کند.

به علاوه در جای جای اثرش، از اصطلاحات عامیانه و ضرب‌المثل‌ها نیز استفاده کرده است، اصطلاحاتی مانند: در خسرو و شیرین: نور علی نور (۲۴)، سلام خشک (۲۰۱) مادر مرده را شیون آموختن (۲۰۵) کلوخ انداز را پاداش سنگ است (۲۷۱) مکشیش از گلیم خویشتن پای (۱۸۷) و...

در لیلی و مجنون: در شیربها سخن به جان رفت (۱۳۹) دلاله هزار در میانه (۱۳۷)، افسانه سربزی شنیده (۱۷۶)، کافکند سخن در آتشم نعل (۴۸)، زخمی است که چشم زخم ازو دور (۳۲) خوبی به سیند می‌توان داشت (۴۳) و...

نجوم

از سده پنجم، شاعران در فرایند گسترش حوزه مضامین، متوجه علوم عصر همچون طبیعت، ریاضیات، نجوم و جز این‌ها می‌شوند و از این میان به ویژه علم هیئت و نجوم را ز لحاظ ظرفیت بالای تصویرآفرینی و تناسب و سنخیت نقوش اجرام و صور فلکی با عنصر تخیل شاعرانه، منبعی پایان‌ناپذیر برای توصیفات می‌یابند تا آنجا که در سده ششم بهره‌گیری از مصطلحات و مفاهیم نجومی به یکی از شیوه‌های رایج توصیفی بدل می‌گردد (حمیدیان، ۱۳۸۸: ۶۳). نظامی نیز در خسرو و شیرین و لیلی و مجنون بارها از این علم در ساخت تصاویر شعری و بیان مفاهیم مورد نظر خود استفاده کرده‌است، به عنوان مثال در لیلی و مجنون، در بخش نیایش کردن مجنون به درگاه الهی، نام تمام سیارات و ثوابت و منازل قمر را ذکر کرده است.^۱

پزشکی

اصطلاحات طبی در آثار ادبی اساساً سه محور بیماری، دارو و درمان را شامل می‌گردد، اما در همه ادوار ادب فارسی، کاربرد موضوعات پزشکی از آمیزش با عقاید دینی، باورهای عامیانه و حتی خرافی و سحر و جادو برکنار نبوده است. به هر حال با این

^۱ - اجرام بروج گشته راکب (۱۷۶)، قلب الاسد از اسد فروزان (۱۷۴)، بهرام نژاد و مشتری چهر (۳۰)، مریخ به تیغ و زهره با جام (۳۱) و...

که کاربرد اصطلاحات طبی در ادب فارسی، بر تنوع مضامین و تصویر و لذت ناشی از آن‌ها افزوده است؛ اما مشکلات و دشواری‌هایی را هم حداقل برای اهل ادب معاصر پدید آورده است. از این رو لازمه فهم درست و درک عمیق بخش‌های فراوانی از متون نظم و نثر فارسی، آگاهی نسبت به اصطلاحات پزشکی است (باقری خلیلی، ۱۳۸۲: ۱-۲). نظامی در علم طب نیز کاملاً دست داشته و در مواقع مختلف مصطلحات طبی و اندرزهای صحی را به خوبی به کار بسته است (وحید دستگردی، ۱۳۸۱: ۴۲). در خسرو و شیرین: به کس ندهد یکی جو مومیایی (۹۹)، همان سودا گرفته دامنش را (۱۳۸)، که سودا را مفرح زر بود زر (۲۰۳)، که شیرینی به گرمی هست مشهور (۳۰۷)، در لیلی و مجنون: سرسامی و نور چون بود خوش (۱۱۹)، سودای مرا مفرح از تو (۱۹۲)، صفرازده را شکر نسازد (۲۴۶)، کژدمزده را کرفس دادن (۸۸) و...

موسیقی

اشعار نظامی زنجیره‌ای از خوش‌آهنگ‌ترین، پرتنین‌ترین و خیال‌انگیزترین کلماتی است که در برابر چشم خواننده قرار می‌گیرد. هنر تلفیق کلام و موسیقی در آثار وی چنان است که اگر احیاناً لفظی سنگین و نامأنوس در بیتی وجود داشته باشد، در بین امواج رنگین الفاظ نقش می‌بازد (سلیمانی، ۱۳۸۰: ۱۸). وی در دو منظومه مورد بررسی بارها به اصطلاحات موسیقی اشاره کرده است. به عنوان نمونه در خسرو و شیرین به سی لحن بارید و و چندین ساز اشاره کرده است (صص ۱۹۰-۱۹۴) در لیلی و مجنون: برپت کژ و زخمه راست باید (۲۳۰)، زخم دف مطربان چشیده (۱۰۲)، طبال نفیر آهنین کوس (۶۵)، در پرده او نوا همی ساز (۵۰)

بازی‌ها

در خسرو و شیرین: سپهر انگشتی می‌باخت تا روز (۱۲۴)، رسن بازی نمی‌دانی چه سود است (۲۲۸)، تو شاهی بر تو نتوان بیدق افکند (۲۸۵)، کمینه بازی‌اش بین الرخان است (۳۹۷) و... در لیلی و مجنون: گل را دو پیاده داده پیشی (۹۳)، شه‌گر به دو رخ بود تو شاهی (۱۴۹)، شاهی دو سه را به رخ درانداز (۱۵)، بس قایم کافتد از سواری (۱۱۵) منصوبه گشای بیم و امید (۳۹)، بر نرد شده ندب تماش (۳۳) و...

تلمیحات

آشنایی عمیق نظامی با فرهنگ اسلامی که تحت تأثیر جامعه دینی آن روزگار و موقعیت ویژه شهر گنجه بود؛ آثار وی را سرشار از اشارات مختلف کرده است. «در قرن ششم که قرن سلطه سلجوقیان بر ایران است کاملاً آن تعادل نسبی بین اساطیر ایرانی و روایات اسلامی، به نفع فرهنگ اسلامی به هم می‌خورد. در این قرن به علت رواج تحصیلات که عمده آن مبتنی بر تفاسیر و مطالب دینی بود، تلمیحات اسلامی رواج تمام یافت و به اوج خود رسید (شمیسا، ۱۳۸۶: ۱۷-۱۹).

نوع تلمیح	آیات و احادیث	اساطیری	غیر اسلامی و تاریخی	غنایی	داستان پیامبران	موضوعات و شخصیت‌های دینی
خسرو و شیرین	۹۹مورد	۷۸	۱۸	۹	۶۷	۵
لیلی و مجنون	۸۲مورد	۲۱	۱۶	-	۲۸	۱۷

نظامی و با بسامد کمتری فخرالدین با وجود آنکه به نظم داستان‌های غنایی دست‌زده‌اند، از آنجاکه روح هر دو با فرهنگ اسلام و آیات و احادیث نبوی عجین بوده است، توانسته‌اند تصاویری بسیار زیبا از کلام الهی و سخنان نبوی را در اشعارشان درج کنند. در خسرو و شیرین: نیایی در جوابش لن ترانی (۲)، بهشت و جوی و شیر و حوضه و حور (۱۹۶) از صد شکر یک ناگفته باشیم (۲۶۱)، نشاید خورد بیش از روزی خویش (۳۰۴)، قدیمی کاولش مطلع ندارد (۳۹۰)، در لیلی و مجنون: ای خطبه تو تبارک الله (۲)، دانای برونی و درونی (۲)، از شرک و شریک هر دو خالی (۳)، دولت تو دهی به هر که خواهی (۴)، حی ابدی به لایزالی (۱۸۷)، کاین کار فتنه بودنی بود (۲۰۴)، روزی ده جمله مرغ و ماهی (۱۸۷) و...

انعکاس آموزه‌های اخلاقی، اجتماعی و سبک زندگی اسلامی در منظومه‌های غنایی خسرو و شیرین و لیلی و مجنون نظامی

سبک زندگی یکی از مباحث نوین و راهبردی عصر حاضر است و در حقیقت با وجود تعاریف متفاوتی که در ادبیات جامعه و فرهنگ از آن آمده است همچنان پژوهشگران در وادی تعریف و تفسیر این مفهوم با مشکلات فراوانی روبرو هستند. در تعریفی از سبک زندگی آمده است: توصیف یا تجویز حالات و گفتارها و رفتارهای انسانی در همه ساحت‌های زندگی را سبک زندگی گویند. دین مبین اسلام آخرین دین الهی و کاملترین برنامه تأمین‌کننده سعادت دنیا و آخرت بشر است. جهان بینی آن فرامکانی و فرازمانی یعنی جهان شمول و جاودانه است. از ارکان تأمین سعادت انسان برنامه‌ریزی برای امور روزمره و مسائل زندگی است. معارف اسلامی تمام ابعاد زندگی را شامل می‌شود و در یکایک این مسائل مبنا یا اصل یا راهکار عملی ارائه می‌دهد. سبک زندگی با کلید واژه‌های ادب و سنت در منابع اصیل اسلامی قابل پیگیری است و در حوزه اخلاق و احکام نیز علاوه بر آداب و سنن می‌توان در جستجوی مسائل و معارف آن بود.

فرهنگ‌های لغت سبک زندگی را اینگونه معنا کرده‌اند: روش خاصی از زندگی یک شخص یا گروه و نیز شیوه زندگی یا سبک زیستن که منعکس‌کننده گرایش‌ها، ارزش‌ها، عادات، سلايق، معیارهای اخلاقی، سطح اقتصادی و ... که با هم طرز زندگی کردن فرد یا گروهی را می‌سازد.

در حوزه اخلاق و احکام نیز علاوه بر آداب و سنن می‌توان جستجوی مسائل و معارفش بود. به طور کلی باید گفت هر سیره عملی مفاهیم و میراث تاریخی خود را دارد که قابل پژوهش است. در اولین گام برای تعریف سبک زندگی یافتن معادل آن در فرهنگ سلامی است. شاید این مطلب گزاف نباشد که اصطلاح (Life Style) در فضای تمدن اسلامی، ترجمه ناپذیر است. در مباحث زبان‌شناسی آنجایی که سخن از وام‌واژگی و دلایل وام‌گیری زبان‌ها از یکدیگر سخن گفته می‌شود یکی از علل این عمل را تفاوت بار معنایی لفظ در زبان مبدأ با معادل ترجمه شده آن در زبان مقصد می‌دانند. به عنوان مثال ترجمه تحت اللفظی لیبرالیسم آزادی خواهی است اما آزادی خواهی تعریف صحیحی برای مفهوم لیبرالیسم نیست؛ زیرا مفهوم لیبرالیسم در فضای گفتمانی تمدن غرب تولید شده و همراه خود مقوله‌های بسیاری در معناداری دارد که در زبان فارسی با آزادی خواهی هم خوانی ندارد؛ بنابراین برای انتقال مفهوم لیبرالیسم ما چاره‌ای جز فریز کردن آن واژه و وام‌گیری از زبان مبدأ نداریم.

مطالعات سبک زندگی هم از جنبه فردی و هم اجتماعی مهم و ضروری است. به منظور تقریر جایگاه مسائل سبک زندگی در زندگی فردی به عنوان مجموعه‌ای از توصیف‌ها و تجویزهایی برای تبیین و اصلاح بینش و گرایش و کنش فرد به مسأله تأدب و به آداب الهی می‌پردازیم. دین مبین اسلام راه تکامل و پیشرفت و اصلاح افراد را در پذیرش آدابی که خداوند برای زندگی انسان‌ها مقرر فرموده است می‌داند و ما مسلمانان برای رسیدن به آن اهداف راهی جز پذیرش آن آداب و آراسته شدن به آن‌ها نداریم و مطالعات سبک زندگی اسلامی معرفی همان صراط مستقیم تأدب به آداب الهی است.

علامه طباطبایی آداب را هیئت‌های زیبایی که اعمال و رفتار آدمی بدان متصف می‌گردد، می‌داند که نحوه صدور این اعمال به اخلاق و صفات روحی شخص بستگی دارد. وقتی انسان متوجه حالات خویش باشد و با ظرافت و زیبایی خاص عملی را انجام دهد گفته می‌شود مؤدب به آداب است. مطالعه و پژوهش سبک زندگی اسلامی ما را به منظومه آداب الهی مشرف و مطلع می‌کند که به وسیله آراستگی به آن‌ها، ما در مطلوب‌ترین حالت انسانی و الهی قرار می‌گیریم. امیرالمؤمنین فرموده‌اند من تأدب به ادب الله اداه ذلک الی الفلاح الدائم؛ ثمره آراستگی به سبک زندگی اسلامی نیل به رستگاری جاودانه است.

گونه‌شناسی سبک‌های آثار مکتوب مطالعات سنتی سبک زندگی آثار مکتوب مطالعات سبک زندگی با مبانی و گرایش‌های گوناگون اندیشمندان سبک‌های متفاوتی نیز ایجاد کرده است که معرفی این سبک‌ها کاشف از این مبانی و گرایش‌های متفاوت است. برای مثال برخی از بزرگان با گرایش بیان سیره عملی معصومین (ع) به سراغ این مباحث آمده‌اند. (علامه مجلسی در حلیه المتقین) و سخن از سنن و آداب یکی از معصومین (ع) را محور پژوهش‌های خود قرار داده‌اند. (علامه طباطبایی در سنن النبى) و برخی از محدثان اثر خود را در همان جوامع حدیثی خود جای داده‌اند. (تفه الاسلام کلینی در کافی و شیخ حر عاملی در وسائل الشیعه) و برخی دیگر از اندیشمندان ضمن مباحث اخلاق از مسائل سبک زندگی سخن گفته‌اند. (طبرسی در مکارم الاخلاق و فیض کاشانی در محجه البیضاء) که هر یک از این‌ها مطابق با مبانی اندیشه و گرایش‌های علمی ایشان بوده است.

شناخت گونه‌های نگارشی اندیشمندان مسلمان در حوزه سبک زندگی مهمترین مسأله در فهم ظرفیت پژوهش‌های ایشان در این حوزه است. در نگاه اول صرف معرفی این آثار و کتب ارزشمند به نظر می‌آید اما این کار ساده‌ترین کار در این زمینه است. مهم این است که محقق بتواند تراز علمی ایشان را در این حوزه طبقه‌بندی کند و در یک پژوهشی مستوفی پس از جمع‌آوری تمام این آثار به تحلیل و دسته‌بندی و گونه‌شناسی این‌ها بپردازد. گونه‌شناسی گام مهمی در معرفی این آثار است و شناساندن گونه‌های نگارشی آثار سبک زندگی خود کمک بزرگی به پژوهشگران برای الگوگیری یا اصلاح الگوهای نگارشی خود در پژوهش‌های آینده می‌کند.

در اخلاق اسلامی آثار اندیشمندان مسلمان با سبک‌های متعددی به قلم در آمده‌اند. برخی از آثار با گرایش عقلی به بررسی رذائل و فضایل اخلاقی پرداخته‌اند و برخی دیگر اساس کار را روایات و عادات با این موضوع قرار داده‌اند و از آن دسته از رذائل و فضائل سخن گفته‌اند که در آیات و روایات به آن‌ها پرداخته شده است و یا تأکید بیشتر پیرامون آن‌ها یافته‌اند. گرایش دیگر هم اخلاق‌نگاری با رویکرد عرفانی است که با اساس قرار دادن سیر و سلوک قلبی و معرفتی به تدوین اخلاق اسلامی پرداخته‌اند در این میان آن دسته از نگارش‌هایی که با سبک نقلی نگاشته شده‌اند قرابت بیشتری با مباحث سبک زندگی دارند زیرا بسیاری از کتبی که با رویکرد عقلی فلسفی و یا قلبی و عرفانی به اخلاق پرداخته‌اند موضوعات خود را از رفتار و ظواهر انسانی فراتر می‌دانند و هرگز پرداختن به این مسأله را در حیطه موضوعات تصنیف خود نمی‌دانند و بیشتر آثاری که این گرایش‌ها نمی‌تواند در مسائل سبک زندگی غلبه حضور داشته باشند اما کتبی که با گرایش نقلی نوشته‌اند به دلیل اختلاط مفاهیمی نظیر سنن، آداب و اخلاق به وفور می‌توان مسائل سبک زندگی را در آن‌ها پیگیری کرد.

علامه جوادی آملی در تبیین تفاوت میان آداب و اخلاق به این موارد اشاره کرده است: اخلاق ملکات راسخ در روح انسانی است و وصفی از اوصاف نفس است ولی آداب هیئت‌های زیبای انسانی است که رفتار انسان‌های خوب، بدان وصف می‌گردد. ادب ظرافت و دقت در رفتار است که در نوع خود اعوجاجی در آن نباشد اما اخلاق چون از امور باطنی است در مقام رفتار چندان ظهور و تجلی ندارد. آداب از اخلاق سرچشمه می‌گیرند و از نتایج و ثمرات آن به شمار می‌آیند. به سخن دیگر آداب حسن فعلی و اخلاق حسن فاعلی است. آداب یعنی هیئت‌های زیبای اعمال دینی. گویای غایت اصلی دین یعنی عبودیت و بندگی در قبال ذات علیم است که با روح توحید انیس و قرین است. بر همین اساس اسلام برای تمامی اعمال فردی و اجتماعی هیئت‌های زیبایی رسم کرده است که از غایت حیات انسان حکایت می‌کند و کمال او را در تجلی آن قرار داده است.

سبک زندگی در آثار اسلامی از پیشینه قابل توجهی برخوردار است و بر هر پژوهشگری لازم است که قبل از آنکه وارد این عرصه شود از ادبیات مطالعات این حوزه با خبر باشد. در این پژوهش به مروری اجمالی بر آثار تولید شد در قرون مختلف اسلامی پرداخته‌ایم. تقسیم‌بندی آثار پیشنهادی این مقاله برای آثار مکتوب سبک زندگی سیره‌نگاری، اخلاق نقلی و تلفیقی است. این تقسیم‌بندی از سیر تطور نگارش در این حوزه نیز تا حدودی پرده‌برداری می‌کند در گونه سیره‌نگاری با آثاری مواجه هستیم که مسائل سبک زندگی به عنوان قول، فعل یا تقریر معصومین(ع) در میان ما بقی مسائل آورده شده است و تحت عنوان کتب و ابواب متفاوت حدیثی جای گرفته است. برای نمونه می‌توان به کتاب الماکل، کتاب السفر و کتاب مرافق، مجموعه محاسن برقی اشاره کرد. آن آثاری که با گرایش اخلاق نقلی تولید شده‌اند از نظم منطقی و تمرکز بیشتری بر مسائل سبک زندگی برخوردار است. از مهمترین آثاری که با این گرایش در بین متقدمین به رشته تحریر درآمده است الادب الدینیة للخرانه المعینیة شیخ طبرسی و مکارم الاخلاق فرزندش است. کتاب مراه الکمال لمن رام درک مصالح الاعمال اثر مامقانی نیز در همین گونه جای می‌گیرد که نمونه‌ای بی نظیر در شناخت این مجموعه آثار است. گونه آخر نیز که در آن مؤلف با تلفیق گرایش‌های نقلی، عقلی و عرفانی به تبیین مسائل سبک زندگی پرداخته است و کشکولی از معارف و دستورالعمل‌ها را تهیه کرده است. از نمونه‌های اینگونه می‌توان الذریعه و احیاء العلوم و تهذیب احیا و معراج السعادة و الحیاء اشاره کرد. تطور ادبیات پژوهش سبک زندگی با نگاهی بر این دسته بندی قابل بررسی است و برای پژوهشگر مبین فراز و فرودها و برجستگی‌ها و ضعف‌های ادبیات است.

نتیجه گیری

با وجود ظاهر غنایی منظومه های خسرو و شیرین و لیلی و مجنون، درونمایه ها و موضوعات دیگری مانند اخلاقیات، دین و مذهب، اشاره به علوم مختلف و ... در این آثار غنایی دیده می شود. در حوزه ادب تعلیمی، نظامی حکیم و عالم به بسیاری از علوم زمانه خویش است، بنابراین با درایت و آگاهی فراوان و با اعتماد به نفس در جایگاه فردی اندرزگو و ناصح می ایستد و خواننده را مخاطب قرار می دهد و بسیاری از نکته ها و آموزه های اخلاقی را به خواننده گوشزد می کند هرچند می داند که نصیحتگویی تلخ است. او به تلخ بودن پند دادن واقف است و قصد ندارد شیرینی داستان خود را به تلخی اندرز گفتن کم رنگ کند اما در خلال داستان با جرأت و جسارت لب به نصیحت می گشاید و آنچه را که لازم می داند به خوانندگان منتقل می کند. نظامی با بهره گیری از آموزه های اخلاقی به شعر غنایی خود ارزش و اعتبار بیشتری بخشیده و ادب غنایی را با ادب تعلیمی مزین کرده است. اندیشه های مذهبی نظامی ریشه در زهد اسلامی دارد. و پرتو اسلام در تمامی آثار او به روشنی قابل دیدن است. روحیه زاهدانه او باعث می شود که او گاهی فردی متدین، زمانی آموزگاری سختگیر و گاهی حکیمی سخنگو و یا عاشقی بیقرار است. توصیفات ریز و دقیق و زیبایی نظامی در وصف شب و روز و صحنه های بزم و رزم، قدرت وی را در تسلط بر زبان و توانایی وی را در انتخاب بهترین واژگان برای بیان اندیشه نشان می دهد. نظامی با استفاده از اصطلاحات علوم مختلف، سبکی مشخص و گاه دشوار دارد، او از اصطلاحات علوم مختلف خصوصاً پزشکی، نجوم و علوم دینی بالاخص در خسرو و شیرین و به میزان بسامد کمتری در لیلی و مجنون بهره برده است.

منابع

۱. باقری خلیلی، علی اکبر. (۱۳۸۲). فرهنگ اصطلاحات طبی در ادب فارسی. بابلسر: نشر دانشگاه مازندران.
۲. ثروت، منصور. (۱۳۷۰). گنجینه حکمت در آثار نظامی. تهران: امیرکبیر.
۳. حمیدیان، سعید. (۱۳۸۸). آرمان شهر زیبایی (گفتارهایی در شیوه بیان نظامی). تهران: علم و دانش.
۴. زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۹). پیرگنجه در جستجوی ناکجا آباد. تهران: سخن.
۵. ستاری، جلال. (۱۳۶۶). حالات عشق مجنون. تهران: توس.
۶. شمیسا، سیروس. (۱۳۸۶). فرهنگ تلمیحات. تهران: فردوس.
۷. میرصادقی، جمال. (۱۳۶۴). عناصر داستان (پژوهشی در اجزای داستان). تهران: انتشارات شفا.
۸. نظامی گنجهای، الیاس بن یوسف. (۱۳۹۱). خسرو و شیرین (چاپ سیزدهم). تهران: نشر قطره.
۹. وحید دستگردی، حسن. (۱۳۸۱). گنجینه گنجوی. تهران: برگنگار.